

**Ключові слова:** П.С. Морачевський, поема, рукопис, макет книги, історичні джерела, літературна історична хроніка.

**Котенко Т.И. Литературно-историческая хроника "Чумаки, или Украина с 1768 года" Филиппа Морачевского (1848–1849 гг.)**

В статье рассматривается произведение "Чумаки, или Украина с 1768 года" (1848–1849) Ф.С. Морачевского (1806–1879) в литературном и историческом контексте. Здесь автор выступает не только как писатель, в произведении прослеживается историко-книговедческий подход при подаче в поэтической форме исторического материала. Отмечается, что поэма является литературной исторической хроникой, созданной по историографическим исследованиям первой половины XIX в.

**Ключевые слова:** П.С. Морачевский, поэма, рукопись, макет книги, исторические источники, литературная историческая хроника.

**Kotenko T.I. Literary and historical chronicle "Chumaks, or Ukraine from 1768" by Philip Morachevskiy (1848–1849)**

The poem "Chumaks, or Ukraine from 1768" (1848–1849) by P.S. Morachevskiy (1806–1879) is examined in a literary and historical context. Here the author comes forward not only as a writer but as a historian who uses scientific approach in presenting historical material in poetic form. It is noted that the poem is in fact a literary historical chronicle created after the historiography researches of the first half of XIX century.

**Key words:** P.S. Morachevskiy, poem, manuscript, model of book, historical sources, literary historical chronicle.

[надійшло до редакції: 30.06.2011 р.]

УДК 94:82.09. Рудановський

Петро МОЦІЯКА  
(Ніжин)

### Кавказька війна генерала Л.П. Рудановського

Кожен час має своїх героїв. Їхнє життя стає зразком для наслідування. Проте, не всі герої були високоморальними особистостями. Часто бувало й навпаки. Мабуть, тому саме стосовно героїв і вивели своєрідну формулу: "De mortuis aut bene, aut nihil" ("Про мертвих або добре, або нічого"). Але це засторога скоріше для моралістів, аніж не для істориків. Разом із тим, історик не є суддею. Він – дослідник, який відновлює те, що було незаслужено забуте й вартє пам'яті – доброї чи ні.

Ім'я випускника 1832 р. Гімназії вищих наук князя Безбородька в Ніжині, генерал-лейтенанта російської армії Леоніда Платоновича Рудановського сьогодні фактично невідоме навіть краєзнавцям. Окрім двох нарисів про нього у кількох збірниках з історії Ніжинської вищої школи [1], які побачили світ ще півтора століття назад, та невеличкої довідки про нього у праці О.К. Супрунюк [2], інших досліджень життєвого шляху цієї непересічної особистості немає. Дане дослідження є спробою заповнити існуючу прогалину і, спираючись на архівні документи та спогади людей, які знали

Л.П. Рудановського, створити портрет людини, яка все своє життя прагнула реалізувати власне бачення суспільного обов'язку.

Леонід Платонович Рудановський народився в Ніжині 21 листопада 1814 р. Батько майбутнього генерала російської армії – Платон Осипович закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету і був призначений учителем Ніжинського повітового училища, пізніше став інспектором згаданої гімназії вищих наук. Мати – Марія Климентіївна народилася в Ніжині, й до одруження проживала разом зі своїми батьками.

Батьки Л.П. Рудановського дали йому прекрасну домашню освіту, і вже в 5 років, за свідченням М. Гербеля, він добре читав і писав.

Розповіді батька розвинули у хлопчика цікавість і бажання до читання в ті роки, коли діти думають про іграшки, тому серйозність різко відрізняла цю дитину від інших його ровесників. Власне дитиною, з дитячими балошами та іграми, Рудановський ніколи не був. Все, що знаходилося в декількох сундуках і шафах різноманітних книг батька, було ним прочитане з жадібністю і засвоєно, наскільки дозволяли дитячі здібності <...> Найбільше враження справили на нього життєписи героїв Греції та Риму. Розповіді про їхні діяння, що мали такий чарівний вплив, що доля хлопчика вже тоді була вирішена, і він уявляв себе і римлянином, і воїном [3].

У 1826 р. Леонід вступив до четвертого класу Гімназії вищих наук князя Безбородька\*<sup>1</sup>. Навчався він добре, маючи солідну базу домашньої освіти. У відомостях про його успішність і поведінку майже винятково на “4” (тоді це була найвища оцінка) [4]. М. Гербель у нарисі про Л.П. Рудановського наводить цікавий приклад з часу навчання: коли професор римського права М.К. Белоусов запитав учнів про те, чи читав хто-небудь з них бесіди Марка Аврелія, ствердно відповів лише Леонід Рудановський [5].

Якраз тоді в старших класах Гімназії в Ніжині навчалися Микола Гоголь, Євген Гребінка, Олександр Афанасьєв (Чужбинський), Яків де Бальмен – майбутні відомі письменники. Двоє останніх, до речі, як і Леонід Рудановський брали участь у Кавказькій війні і, ймовірно, могли там зустрічатися. За свідченням дослідника життя й творчості Я. де Бальмена Володимира Сиротенка (Вербицького), у Гімназії він найбільше здружився саме з Л. Рудановським: “У них були спільні погляди на літературу, на мистецтво, науку, однаковим було ставлення до життя і до тих, хто їх оточував. Та й училися вони пліч-о-пліч, обидва були першими в навчанні” [6]. Своєму другові Леоніду Яків де Бальмен давав читати свої перші проби пера [7]. Навчання вони закінчили також разом улітку 1832 р., отримавши атестати з відзнакою та з правом на чин XII класу. Надалі їхні долі розійшлися, але пам'ять про дружбу зберігалася. А.Є. Кузьменко (автор коментарів до збірки творів Я. де Бальмена) висловлює припущення, що прототипом головного героя повісті “Солдат” поручика Леоніда Славіна можна вважати Леоніда Рудановського, у характері якого автор бачив і цінував риси, притаманні колишньому гімназійному товаришу [8].

Окрім того, відомий літературознавець XIX ст. В.І. Шенрок називає Л.П. Рудановського шкільним товаришем Миколи Гоголя [9]. В листі М. Гоголя до В.В. Тарновсь-

---

\*<sup>1</sup> Перші три класи в даному закладі давали середню й відповідали старшим класам гімназій; у решті класів навчання йшло за курсом університетів. Це було однією з особливостей навчального закладу в Ніжині.

кого-старшого від 2 жовтня 1833 р. дійсно двічі згадується Л. Рудановський. З листа довідуємося про те, що саме Леонід Рудановський привіз М. Гоголю до столиці імперії один із листів В.В. Тарновського [10].

Коли Леонід закінчив навчання, батько Л. Рудановського бажав, щоб син присвятив себе цивільній службі. Тому коли у серпні 1833 р. за ним затвердили чин губернського секретаря, колишній випускник ніжинської гімназії вступив на службу до департаменту різних податків і зборів у Санкт-Петербурзі. Проте, цивільна служба не була до душі Леонідові. Невдовзі він у несприятливому кліматі столиці захворів і в лютому 1834 р. повернувся до батьків у Ніжин. Перебування вдома затяглося на декілька місяців. Важко сказати, що відбулося вдома у Рудановських, які були розмови Леоніда з батьками, проте на попереднє місце служби він вже не повернувся. Більше того, стався поворот до військової кар'єри.

1 листопада 1834 р. Л.П. Рудановський вступив на правах студентів як унтер-офіцер до Якутського піхотного полку. Надалі його військова кар'єра просувалася досить швидко. У вересні 1835 р. він отримує звання прапорщика, а в березні 1838 р. – підпоручика. У листопаді того ж року Л.П. Рудановський вступив до Імператорської Військової Академії (тобто Академії Генерального Штабу), де навчався до кінця грудня 1840 р. Під час навчання отримав звання поручика. У січні 1841 р., після закінчення академії, він був призначений до служби в штабі 3-го піхотного корпусу, а наприкінці року був переведений в Окремий кавказький корпус [11], потрапивши, таким чином, на Кавказ, де війна (у якій він брав участь) упродовж двох десятиліть вписувала нові й нові рядки до біографії Л.П. Рудановського.

Перш, ніж говорити про Кавказьку війну в житті Л.П. Рудановського, варто зупинитися на двох важливих моментах: якими були тоді уявлення про Кавказ і що було визначальним у виборі нашим героєм військової кар'єри. Кавказ у ХІХ ст. бачився як складова Сходу, а відносно Сходу в європейській науці та громадській думці протягом ХVIII–ХІХ ст. склалося декілька стереотипів, які цілком логічно накладалися й на Кавказ. Найбільш системно ці стереотипи розтлумачені в праці “Орієнталізм” американського вченого Едварда В. Саїда (1935–2003). Перша теза – Схід чужий Заходові, є його антиподом: “Існує абсолютна і систематична різниця між Заходом, який іде прямою дорогою раціональної думки і є розвиненим, гуманним і вищим, і Сходом, який блукає манівцями і є недорозвиненим і нижчим” [12]. Друга теза Е.В. Саїда: “Схід у всій своїй сутності був інтелектуально підкорений Заходу. Як матеріал для вивчення або рефлексії, Схід набув усіх ознак внутрішньо притаманної йому слабкості” [13]. На думку дослідника, ці стереотипи викликали до життя на початку ХІХ ст. теорії расової нерівності, які перетворилися з часом теж у стійкий стереотип біологічного детермінізму – “поділу на передові й відсталі або на європейсько-арійські та орієнтально-африканські. Таким чином, усе питання імперіалізму, в тому вигляді, в якому воно дебатовалося наприкінці дев'ятнадцятого сторіччя як проімперіалістами, так і антиімперіалістами, припускало наявність бінарної типології передових і відсталих (або підлеглих) рас, культур і суспільств” [14]. Такі кліше, безумовно, мали місце у сприйнятті Кавказу в Росії ХІХ ст. і вплинули на вироблення міфу про горянина як природного розбійника, а Кавказ як царство таких розбійників:

И дики тех ущелий племена,  
Им Бог – свобода, их закон – война,  
Они растут среди разбоев тайных,  
Жестоких дел и дел необычайных... [15]

Романтичний напрям у літературі того часу теж посприяв відповідному сприйняттю Кавказу в Росії. Тут можна відзначити, зокрема, твори М.Лермонтова, О. Пушкіна, О. Бестужева-Марлінського й інші. Настрої, які панували в суспільстві за Кавказької війни, яскраво охарактеризував кавказький лінгвіст барон П.К. Услар:

В епоху романтизму і природа, і люди Кавказу були незрозумілими <...> Горян не могли ми собі уявити не інакше, як у вигляді людей, охоплених якимось біснуванням, чимось на зразок запалення мозку, – людей, які ріжуть наліво і направо, поки їх самих не переріже нове покоління біснуватих. І був час, коли ці несамовиті чада нашої поетичної фантазії доводили до захвату нашу публіку, яка читала [16].

Цей флер романтизму, котрий немов туманом оповив тоді й Російську імперію, затягував на Кавказ багатьох. У нарисі “Кавказец” М.Ю. Лермонтов писав про це так: “Он думает поймать руками десятка два горцев, ему снятся страшные битвы, реки крови и генеральские эполеты” [17]. Героїка підкорення Кавказу привела сюди й Леоніда Рудановського. Настрої молодій людини, яка потрапляла на Кавказ, дуже влучно окреслив Іван Дзюба, згадуючи про того ж Михайла Лермонтова:

Лермонтова як поета спершу “привели” на Кавказ спогади дитинства, романтичний тонус світопочування і туга за грандіозним та незвичайним, потреба у величному – в тому, чого він не знаходив у Росії. З юнацьких років він марив Кавказом, співав йому гімни і обирав його за тло своїх романтично-демонічних фантазій. Це був умовно-поетичний Кавказ, потрапити на який стало своєрідною модою для “розчарованих”, “байронічних” юнаків. Але невдовзі Лермонтову, вже як засланому за політичну провину офіцерові, судилося побачити інакший Кавказ – Кавказ як арену історичної драми, Кавказ, де точиться жорстока боротьба і лютує горе, і ллються сльози і кров; Кавказ, перетворений царизмом на гігантську м’ясорубку, -- Кавказ, оголошений полем честі й слави доблесного російського воїнства; Кавказ – місце здобування чинів, орденів, кар’єр, майна та височайших милостей [18].

Кавказька війна тривала від 1817 до 1864 р. Завдання, які стояли перед армією Російської імперії, були чітко викладені Миколою І у листі до головнокомандувача військами на Кавказі генерала І.Ф. Паскевича: “Предстоит Вам <...> усмирение навсегда горских народов или истребление непокорных” [19]. Височайше повеління монарха трансформувалося в конкретику, доведену до офіцерів і солдатів, зокрема генералом М.І. Слєпцовим: “Какое имеют право эти дикари жить на такой прекрасной земле? Перстом Господа Бога наш Августейший Император повелел нам уничтожить их аулы, всех мужчин, способных носить оружие, уничтожить, сжечь посевы, беременным женщинам вырезать животы, чтобы не рожали бандитов” [20]. Військове начальство було просто впевнене в тому, що говорити з горянами можна тільки мовою сили.

Серед дослідників Кавказької війни є усталеною думка про те, що в умовах Північного Кавказу виявилася неефективною як стратегія вирішального удару, так і установка на виснаження противника. Політична роздрібненість гірського соціуму не дозволяла добитися перемоги через успіх у генеральній битві чи шляхом захоплення якихось “ключових”

пунктів. Не дали результатів облаштування кордонних ліній, створення мережі укріплень і масовані експедиції. Начальники окремих укріплень і частин, не маючи в своєму розпорядженні сил для серйозних експедицій, могли послати на ворожу територію групу, успіх якої залежав винятково від швидкості й прихованості її пересування [21].

Російська армія на Кавказі в XIX ст. досить довго й важко пристосовувалася до особливих умов гірської маневреної війни та до незвичного навколишнього середовища, до противника, який воював за своїми, специфічними правилами. Це призвело до появи особливих структурних одиниць армії. Звичайно ж, існував поділ військ на статутні тактичні одиниці (корпус–дивізія–бригада–полк–батальйон–рота–взвод). Разом із тим, для зручності управління створювалися особливі структури (загони, “крила”, “частини” Кавказької армії), причому все це було оформлено відповідними наказами зі встановленням ієрархії начальників.

Ось є таких умовах проходила служба Л.П. Рудановського на Кавказі. У бойових діях на території Чечні та Дагестану він брав участь з початку 1842 р. Вінцем компанії цього року була перша його нагорода – орден Св. Станіслава 3-го ступеня. За участь у боях 1843 р. Л.П. Рудановський отримав Височайше благовоління, а в 1844 р. – звання капітана. В 1845 р. за оволодіння висотами Данкуль-Бярського хребта він отримав орден Св. Анни 3-го ступеня з бантом, а слідом за тим – і звання підполковника. Ще до кінця 1845 р. він був нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеня з бантом [22].

Поки що залишається нез'ясованим, чи могли зустрітися тоді в 1844–1845 роках на Кавказі товариші по Гімназії вищих наук князя Безбородька – Яків де Бальмен і Леонід Рудановський, і чи дізнався тоді Л.П. Рудановський про смерть друга. Я. де Бальмен брав участь в експедиції 1845 р. на Дарго – резиденцію вождя горян імама Шаміля. Ця операція російської армії була, мабуть, найбільш невдалою під час війни, оскільки не було досягнуто мети походу й були дуже великі втрати – 984 вбитих (у т.ч. 3 генерали), 2753 поранених, 173 пропали безвісти; були втрачені 3 гармати, величезна сума грошей і вся поклажа експедиції [23].

Як відомо, на звістку про смерть свого побратима Якова де Бальмена, відгукнувся Тарас Шевченко, який присвятив йому поему “Кавказ”, де були такі рядки:

І тебе загнали, мій друже єдиний,  
Мій Якове добрий ! Не за Україну,  
А за її ката довелось пролити  
Кров добру, не чорну ! Довелось запить  
З московської чаші московську отруту! [24].

На жаль, невідомо як вплинула на Л.П. Рудановського звістка про смерть Я. де Бальмена: чи палав він помстою до горян і чи це відбилося на діях військ, якими він командував, чи якісь інші наслідки це мало. Проте, мабуть, він не залишився байдужим до цього.

1846 і 1847 роки пройшли для Л.П. Рудановського так само буденно, як і попередні – у військових діях проти горян у різних районах Дагестану. Це дало йому орден Св. Анни 2-го ступеня та переведення з районів бойових дій до штабу Кавказької лінії та Чорноморії. Наступний 1848 р. знову пройшов у бойових операціях із горянами. Знову нагороди – цього разу він був нагороджений золотою шпагою з написом “За храбрость” [25]. Поряд із військовими відзнаками Л.П. Рудановський отримував посадові підвищення. У 1848 р. він був призначений обер-квартирмейстером 20-ї піхот-

ної дивізії, наступного року – обер-квартирмейстером військ Кавказької лінії та Чорноморії. Так складалася кар’єра, що штабна робота була короткотерміною й постійно чергувалася з безпосередньою участю в боях проти горян, що не обходилося без нагород. Так, наприклад, за участь в експедиціях 1851, 1852, 1853 років він отримав ордени Св. Анни 2-го ступеня, Св. Володимира 3-го ступеня, Св. Георгія 4-го ступеня відповідно та звання полковника [26].

Разом із тим, за свідченням багатьох офіцерів, більшість таких експедицій загалом особливо значних успіхів не давали, проте супроводжувалися, зазвичай, великими втратами. Як згадував М. Рукевич, “горяни вже звикли до них (тобто експедицій – *авт.*) і своєю образною мовою називали подібні експедиції “громовими хмарами, від яких слід тільки заховатися і перечекаати грозу”. Після відходу військ все знову набувало попереднього порядку, тільки противник ставав із кожним разом все злішим і жага помсти робилася для нього якоюсь душевною потребою” [27].

Новою віхою у військовій кар’єрі Леоніда Платоновича Рудановського стала участь у Кримській (Східній) війні 1853–1856 років, зокрема, в боях у Західній Вірменії (тобто на території Туреччини поблизу м. Карс) у 1855 р. Як відомо, Росія тоді вела військові дії в Криму, куди висадився 50-тисячний десант союзних Туреччині військ, а також на турецькому кордоні в Закавказзі. Тоді на Північному Кавказі проти горян було зосереджено 270 тис. солдатів і, здається, жодної частини російської армії з Кавказу до Криму не було перекинуто. Більше того, коли взимку 1855–1856 років у Грузію вторгнулася 25-тисячна турецька армія, російське командування 3 місяці не могло зібрати по всьому Закавказзю військ, щоб витіснити турецькі війська. Поряд із тим, для взяття турецької фортеці Карс було перекинуто десятки тисяч солдатів [28]. Більшість дослідників і воєначальників ХІХ ст. вказували на те, що обстановка в Закавказзі не вимагала взяття Карсу. На думку генерал-лейтенанта М.І. Богдановича, ця фортеця могла мати якесь значення за наступальних дій турків, але з точки зору оборони вона зовсім не прикривала руху російської армії вглиб турецької території [29].

Оце ось за таких обставин Л.П. Рудановський брав участь у бойових діях на турецькій території. Малозначимі операції на другорядному театрі воєнних дій, однак, згадуються серед найпомітніших подій тієї війни. У “Хронологии русской военной истории” читаємо про епізод 28 червня 1855 р. біля Карсу: “Рекогносцирування полковника Рудановського турецьких укріплень на лівому березі р. Карс-чай, під прикриттям чотирьох ескадронів, чотирьох сотень лінійного і чотирьох сотень кінно-мусульманського полків з чотирма кінними батареями. Захоплено транспорт (тобто обоз – *авт.*) і декілька чоловік полоненими” [30]. А вже 17 вересня, під час невдалого штурму Карсу, полковник Л.П. Рудановський хоча й був поранений осколком гранати в ступню лівої ноги, проте повів у атаку піхоту колони генерал-лейтенанта Ковалевського, який на той момент вже був смертельно пораненим [31].

Після цього штурму Л.П. Рудановський протягом чотирьох тижнів перебував на лікуванні в Олександрополі. За час лікування він отримав звістку про присвоєння йому звання генерал-майора. Після повернення на службу в травні 1856 р. Л.П. Рудановський протягом декількох тижнів відновлював м. Анапу, яка повинна була стати ключовим портом на чорноморському узбережжі Кавказу. За цю роботу його було нагороджено орденом Св. Станіслава 1-го ступеня. Тоді ж Олександр II дозволив генералу Л.П. Рудановському ходити з ціпком через поранення ноги [32].

Протягом 1856–1857 років генерал-майор Л.П. Рудановський брав участь у бойових діях проти горян Великої Чечні. За штурм аулу Осман-Юрт він був нагороджений орденом Св. Анни 1-го ступеня з мечами. Наступного 1858 р. Л.П. Рудановський командував лівою колоною загону під командуванням генерала М.І. Євдокимова в районі Аргунської ущелини, закриваючи хребет Шамбурди від можливого обходу його горянами [33].

Наступним завданням Л.П. Рудановського була побудова й зміцнення Майкопа – як штаб-квартири Кубанського полку. Паралельно з цим проводилися військові експедиції. М. Гербель цитує декілька офіційних донесень про ці дії. Подаємо витяги з окремих донесень.

Майкопський загін (7 батальйонів піхоти, 5 сотень козаків, 12 гармат, ракетна команда і міліція) під командуванням генерала Рудановського виступив 8 листопада і, наступаючи вздовж північної окраїни лісу, що покривав схили Кавказького хребта, до 18-го числа того ж місяця прорубав просіку через ліс, розкинутий за течією річки Уля, і підготував спуски по річках Серале, Фарс і Кхатль [34].

Під час цих робіт противник уважно стежив за нашими діями. Жителі аулу Аган-Шукой, у напрямку якого розроблялася головна просіка Довгого Лісу, покинули свої житла і перебралися у верхів'я річки Серале. Близько від місця робіт залишався тільки один аул, населений вихідцями баракаєвського плем'я, яке знаходилося в лісистій, майже неприступній балці та захищений низкою завалів. Вважаючи шкідливим залишати незацепленим цей ворожий нам аул, який знаходився на близькій відстані від сполучень Майкопського укріплення з Лабою, генерал-майор Рудановський рухом з Майкопу, приславши пильність ворога, 1-го грудня несподівано повернув до аулу і увірвався в нього трьома колонами з різних боків. Горяни дізналися про напад тільки тоді, коли аул вже був охоплений полум'ям. Під час знищення цього аулу були ліквідовані великі запаси хліба та сіна, а велика кількість майна і худоби залишилася на здобич солдатам. Після тривоги, що розсіялася, жителі навколишніх аулів великими масами стали наближатися до нашої колони та із запалом кидалися неодноразово в атаку, проте солдати багнетами успішно відбивали їхні напади, тим не менше, озлоблення горян було таким великим, що загін аж до виходу на відкриту місцевість, на річку Шонтах, змушений був тримати гармати приготовленими до бою [35].

Протягом 1859–1860 років Л.П. Рудановський командував різними з'єднаннями, які діяли на території Черкесії (Адигеї). З весни 1860 р Шапсугський загін під його командуванням розвинув активні бойові дії. Було взято штурмом аул Кубаніц, знищено аули, відомі під загальною назвою Етогу-Охо, аули Тей-Маз-Хобл, два великих аули в ущелині Догай та багато інших. Тільки з 21 до 24 вересня 1860 р. загін Л.П. Рудановського знищив 36 великих аулів, не рахуючи малих, захопив 902 голови великої рогатої худоби, багато сіна й очистив від горян всю долину р. Азіпса. У жовтні 1860 р. Л.П. Рудановський отримав звання генерал-лейтенанта [36].

Останній період Кавказької війни відзначався особливою жорстокістю якраз на території Північно-Західного Кавказу, де проживали адиги (а саме шапсуги, абадзехи та убихи). Російська армія широко використовуючи тактику “випаленої землі”, прагнула взагалі очистити чорноморське узбережжя від непокірних горян, або ж вигнати їх за межі краю. У березні 1864 р. Великий князь Михайло Миколайович доповідав воєнному міністру: “Весь простір північного схилу на захід від р. Лаби та південний схил від витoku Кубані до Туапсе очищені від ворожого нам населення”. А Олександр II на донесенні написав: “Слава Богу” [37].

Такі дії російської армії, а потім і наступне масштабне виселення адигів на територію Туреччини цілком можна кваліфікувати як злочин проти людства, як геноцид. На жаль, у цій злочинній війні брав участь і наш земляк – генерал-лейтенант російської армії Леонід Платонович Рудановський.

У 1861 р. Кавказька війна генерала закінчилася. На думку М. Гербеля, це пояснюється його розходженнями у поглядах з деякими військовими [38]. Проте, на наш погляд, більш ймовірним було те, що на завершальному етапі Кавказької війни деяким вищим офіцерам хотілося слави. Тому генерал-лейтенанту, який уже 20 років був на Кавказі, треба було поступитися іншим. Так чи інакше, але в 1861 р. Л.П. Рудановський був переведений на службу до Польщі – військовим начальником Августовської губернії, а через декілька місяців був призначений начальником 8-ї піхотної дивізії.

Під час повстання 1863 р. в Польщі Л.П. Рудановський протягом січня-листопада командував різними з'єднаннями, які брали участь у боях із повстанцями. Після придушення повстання він уперше за роки своєї військової кар'єри взяв відпустку на 11 місяців, аби подбати про своє здоров'я. Вийшовши з відпустки, Л.П. Рудановський отримав призначення начальником 29-ї піхотної дивізії й перебував на цій посаді до березня 1869 р., коли був звільнений у запас із перспективою можливого працевлаштування. За ці роки (1864–1869) Л.П. Рудановський отримав т.зв. щорічну оренду на 2 тис. руб., орден Св. Володимира 2-го ступеня, орден Білого Орла, а також табакерку з діамантами та портретом Олександра II [39]. На цьому його військова кар'єра фактично завершилася.

Якої оцінки заслуговують професійні якості спочатку офіцера, а потім і генерала Леоніда Платоновича Рудановського за 20 років війни на Кавказі? Передовсім слід зауважити те, що він був справжнім бойовим офіцером і більшість нагород, які він отримав за роки служби, були нагородами справді солдата, а не штабного працівника. Який був характер роботи офіцера (чи генерала) Рудановського – то вже дещо інша справа, бо, як відомо, *a la guerre comme, a la guerre...* (тобто “на війні, як на війні”).

У спогадах різних учасників Кавказької війни, які знали Л.П. Рудановського по службі, давалися приблизно однакові характеристики. Наприклад, його безпосередній начальник у Чечні та Дагестані генерал А.М. Дондуков-Корсаков говорив таке:

Леонид Платонович Рудановский был хороший боевой офицер, но характера невозможного; раздражительность и горячность его доходили до свирепости, прислуга его терпела невозможное. В этом же Дербенте я был свидетелем, как он, рассердившись на пришедшего к нему с прошением татарина, принял его на галерею квартиры, изругал, избил и потом перекинул через перила со второго этажа на двор. Хорошо, что песчаный грунт оградил несчастного от более серьезных повреждений. Рудановский был человек без всякого воспитания, но имел военные познания и обладал энергией и решимостью. Его никто не любил за его желчный нрав и его называли Самовар-Пашею. Впоследствии мне приходилось встречаться с ним на левом фланге и на Пятигорских минеральных водах; здесь, принимая ванны, он в раздражительности обыкновенно избивал инвалидную прислугу ванн, которую смотритель должен был менять для № ванны, занимаемого Рудановским, так как более трех, четырех суток солдат не выдерживал [40].

Генерал М.Я. Ольшевський, який знав Л.П. Рудановського під час навчання в Академії Генерального Штабу, а потім на Кавказі, згадував про нього так:



Не отнимая у него природных способностей, ума и сведений, приобретенных им чтением и в военной академии, нужно по справедливости сказать, что он был непомерно честолюбив, до смешного самолюбив и до крайности раздражителен. Но так как к раздражительности примешивалась нерешительность с подозрительностью, то и происходило на самом деле, что Леонид Платонович, мой хороший знакомый и соакадемик, или делался неуместно решительным и предприимчивым, или крайне осторожным и предусмотрительным [41].

Надалі цю характеристику М.Я.Ольшевський ілюструє на конкретному прикладі, коли Л.П. Рудановський командував Шапсугським загоном [42]. Навряд чи можна закінчити цим генералам необ'єктивну, упереджену оцінку.

Десь через рік чи півтора після виходу на пенсію Л.П. Рудановський звернувся з листом до воєнного міністра, де прохав повернути його до звичної діяльності.

При отчислении от должности начальника 29-й дивизии было объявлено, что меня имеют в виду для должности коменданта. Без сомнения, это внимание ко мне последовало вследствие моего разстроенного здоровья. Теперь здоровье мое поправилось и я должен сказать, что должность коменданта не подходит мне ни по натуре, ни по образованию, ни по прежней моей службе. Если прежде здоровье моё разстроилось, то вследствие неподходящих служебных занятий. Служба для общества была всегда для меня целью жизни, а теперь – лучшее лекарство. Ни частная жизнь, ни материальные выгоды, никогда не имели для меня значения. В свое время я окончил два высших учебных заведения, а своей деятельностью не имел случая доказать неспособность к службе. Еще на Кавказе я командовал отрядами, которые состояли из разного рода войск и превосходили состав дивизии. Вследствие этого имею честь ходатайствовать пред В[ашим] В[ысоко]-П[ревосходительств]ом о предоставлении мне занятий деятельных, которые требовали бы более энергии, чем должность коменданта. О покое я не хлопочу, потому-что меня интересуется живое дело, а не спокойствие. О средствах также не забочусь, потому что привык ограничиваться всегда самым необходимым [43].

Проте, як писав М. Гербель, цей лист залишився без відповіді, що гнітючим чином вплинуло на стан здоров'я Л.П. Рудановського. Влітку 1874 р. його вразив перший удар (тобто перший інсульт), який майже паралізував ноги генерала, а через півроку він був змушений зовсім лягти до ліжка – й таким чином пройшла вся решта його життя. Ще з 1869 р., коли Л.П. Рудановський пішов з армії, він проживав у своєму родовому маєтку в Мрині (Ніжинського повіту), а потім і в Ніжині, де жив разом із матір'ю Марією Климентіївною (†26.12.1872), сестрою Людмилою Платонівною (†18.06.1898) та її сином Павлом Степановичем Коробкою. Сестра Леоніда Платоновича була постійно біля його ліжка доглядальницею і сестрою милосердя.

Л.П. Рудановський двічі від'їжджав на лікування до Марієнбаду в Австро-Угорщину (тепер – Маріанське Лазні Чеської Республіки) і під час другої поїздки там і помер 20 серпня 1877 р. Тіло Л.П. Рудановського було перевезене П.С. Коробкою до Мрина й поховане 1 вересня 1877 р. на сімейному некрополі поряд із могилами батька та матері.

М. Гербель, визначаючи місце Л.П. Рудановського у тодішньому суспільному житті, зауважував наступне: “Будучи цілковито відданий інтересам суспільства, Рудановський вимагав того ж і від інших: будь-який вплив, бажання скористатися за чужий рахунок і взагалі відсутність у людині громадянського обов'язку ним суворо переслідувалася. При цьому він, не церемонячись стосовно висловів і осіб, завжди і скрізь у різкій формі, відве-

рто висловлював свою думку. Таке ставлення до людей дуже шкідливо відбивалося на його житті і особливо згубно впливало на його службову кар'єру" [44]. З останнім твердженням М. Гербеля не зовсім можна погодитися, адже звання генерал-лейтенанта – це майже максимальний щабель для тодішнього військового, а злива нагород, які отримав Л.П. Рудановський, теж не свідчить про те, що його начебто начальство забувало.

У згаданому раніше нарисі М. Лермонтова "Кавказец" наче про Л.П. Рудановського сказано: "Он женится редко" [45]. Леонід Платонович Рудановський ніколи не був одруженим, однак допомагав своїм родичам. У приватному житті він, як свідчив М. Гербель, не любив розкоші, в карти не грав, зовсім не пив, але не був проти витратити гроші на громадські потреби [46]. З цією метою Л.П. Рудановський у 1868 р. встановив стипендію для 1 студента Юридичного ліцею князя Безбородька і прохав назвати її стипендією Платона Осиповича Рудановського як пам'ять про свого батька. Зі своїх коштів він передавав своїй колишній alma mater (тільки з іншим натовді статусом навчального закладу) капітал у 4 тис. руб., який щорічно мав давати з відсотків 200 руб. сріблом для згаданої стипендії [47]. 29 червня 1869 р. Міністерство народної освіти затвердило положення про стипендію Платона Осиповича Рудановського, і першим стипендіатом був Петро Неговоров. Після закінчення ним курсу навчання другим стипендіатом став Гаврило Яновський [48].

Після того, як у 1875 р. замість Юридичного ліцею князя Безбородька був утворений Історико-філологічний інститут князя Безбородька, Л.П. Рудановський прохав адміністрацію інституту передати стипендію Платона Осиповича Рудановського до гімназії при інституті з тим, щоб вона видавалася з початку нового 1875/76 навчального року та була поділеною між двома учнями – уродженцям Чернігівської губернії по 100 руб. сріблом кожному. Першими стипендіатами були Яків Листопад і Олександр Малинка. Останній згодом став відомим етнографом. Здається, востаннє стипендії П.О. Рудановського для гімназистів присвоювалися в 1915 р., оскільки за наступні роки документів поки-що не виявлено [49].

Коли генерал Л.П. Рудановський помер, його сестра Людмила Платонівна та її син П.С. Коробка заснували стипендію для учнів гімназії на честь уже Леоніда Платоновича Рудановського. Стипендія була розрахована на одного учня. Першим стипендіатом був Феодосій Фесенко, а коли він закінчив навчання, то стипендію став отримувати його рідний брат Валерій. Варто вказати, що кандидатури на стипендію подавала до гімназії сама Людмила Платонівна [50].



Враховуючи суттєву матеріальну допомогу з боку Л.П. Рудановського для вихованців *alma mater*, дійсний статський радник і відомий у губернії добродійник П.С. Коробка в 1904 р. подарував Історико-філологічному інституту князя Безбородька портрет свого дядька і прохав встановити його в актовій залі. Портрет був виконаний відомим столичним портретистом І.К. Макаровим, який виконував портрети навіть монарших осіб, і обійшовся замовникові в 1 тис. руб. [51]. Конференція Інституту підтримала прохання П.С. Коробки [52]. На жаль, доля цього портрета наразі авторові даного дослідження невідома.

Слід додати також, що генерал Л.П. Рудановський не забував і про примноження історичної пам'яті як обов'язку перед нащадками. Він підготував рукописи мемуарів (за словами М. Гербеля – у 4-х великих томах): “Военный обзор Южного Дагестана”; а також “Записки очевидца о некоторых происшествиях кампаний на Кавказе в 1843, 1844, 1845 и 1846 гг.” і “Составляющие материалы для истории Кавказской войны” [53]. За життя Л.П. Рудановського їх чомусь не вдалося опублікувати, хоча, наприклад, спогадів про війну на Кавказі тоді з'являлося дуже багато. Що завадило опублікувати ці спогади небожу генерала С.П. Коробці теж важко сказати. Достеменно й невідома й доля рукопису цих мемуарів.

Л.П. Рудановський, безумовно, був тією людиною гоголівського покоління, яка свій розум і талант віддала заради розбудови імперської Росії. Життєве кредо вбачалося йому в однаково рівноцінному служінні державі та суспільству. Проте, переважив державний вектор, що вилилося в 35 років ревної військової служби й участі в колоніальних війнах Росії. Його суспільна місія, хоча й скромніша за державну, була пов'язана з *alma mater* і проявилася у матеріальній підтримці стипендіями молоді, що навчалася в Ніжині. Такою неординарною особистістю був Леонід Платонович Рудановський.

### Джерела і література

1. Толбин В. Л.П. Рудановский / В. Торбин // Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859. – С. 116–118; Гербель Н. Л.П. Рудановский / Н. Гербель // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 432–441.
2. Супронюк О.К. Гоголь Н.В. и его окружение в Нежинской гимназии. Биобиблиографический словарь / О.К. Супронюк. – К., 2009. – С. 158–160.
3. Гербель Н. Вказана праця. – С. 432.
4. Див.: Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1104, оп. 1, спр. 121.
5. Гербель Н. Вказана праця. – С. 432.
6. Сиротенко (Вербицкий) В. Богач и граф... побратим Шевченко (Побратим антиподов – Шевченко и Юзефовича) [Електронний ресурс] // Биография.Ру [веб-сайт]. – 2011. – Режим доступу: <http://www.biografia.ru/literatura/balmen.html>. – Назва з екрану (14.01.2012).
7. Там само.
8. Бальмен Я.П. Повести /Яков де Бальмен. – Х., 1988. – С. 345.
9. Письма Н.В. Гоголя / Под. ред. В.И. Шенрока : в 4-х т. – Т.1. – СПб., 1901. – С. 257.
10. Там само. – С. 523, 257.
11. П.-С. Н.Н. Рудановский Л.П. / Н.Н. П.-С. // Русский биографический словарь. – Т.17. Романова-Рясовский. – Петроград, 1918. – С. 399.
12. Саїд Е.В. Орієнталізм / Е.В. Саїд. – К., 2001. – С. 289.
13. Там само. – С. 201.
14. Там само. – С. 269.
15. Лермонтов М.Ю. Измаил-бей / М.Ю. Лермонтов //Собр. соч. в 6-ти т. – Т. II. – М., 1950. – С. 168.
16. Цит. за: Северный Кавказ в составе Российской империи. – М., 2007. – С. 311.
17. Лермонтов М.Ю. Кавказец / М.Ю. Лермонтов // Собр. соч. в 6-ти т. – Т. VI. – М., 1950. – С. 208.

18. Дзюба І.М. “Кавказ” / І.М. Дзюба // Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 2008. – С. 308.
19. Цит. за: Северный Кавказ... – С. 314.
20. Кавказская война [Електронний ресурс] // Elot.ru : circassian site [веб-сайт]. – 2012. – Режим доступу: <http://www.elot.ru/forum/viewtopic.php>. – Назва з екрану (14.01.2012).
21. *Латин В.* Армия России на Кавказе: приватизация войны [Електронний ресурс] // Новое литературное обозрение [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.nlobooks.ru/rus/magazines/nlo/196/1142/1153>. – Назва з екрану (14.01.2012).
22. *П.-С. Н.Н.* Вказана праця. – С. 400.
23. Кавказская война [Електронний ресурс] // Город Минеральные Воды : Информационно-исторический портал [веб-сайт]. – 2012. – Режим доступу: <http://www.smg.ru/kavkazskaya-voina-1817-1864-htm>. – Назва з екрану (14.01.2012).
24. *Шевченко Т.Г.* Кавказ / Т.Г. Шевченко // Пов. збір. тв. у 12-ти т. – Т.1. – К., 2004. – С. 346–347.
25. *П.-С. Н.Н.* Вказана праця. – С. 400.
26. Там само. – С. 400.
27. *Рукевич М.* Адагумский отряд / М. Рукевич // Кавказский сборник. – Т.17. – СПб., 1896. – С. 273.
28. *Фадеев Р.* Шестьдесят лет Кавказской войны / Р. Фадеев. – Тифлис, 1860. – С. 60.
29. *Богданович М.И.* Восточная война 1853–1856 годов / М.И. Богданович. – Т. IV. – СПб., 1876. – С. 245.
30. *Лацинский А.* Хронология русской военной истории. Хронологический указатель войн, сражений и дел, в которых участвовали русские войска от Петра I до нынешнего времени / А. Лацинский. – СПб., 1891. – С. 207.
31. *Богданович М.И.* Вказана праця. – С. 326–327.
32. *Гербель Н.* Вказана праця. – С. 434–435.
33. *П.-С. Н.Н.* Вказана праця. – С.400.
34. *Гербель Н.* Вказана праця. – С. 435.
35. Там само. – С. 436.
36. Там само. – С. 437.
37. Памяти жертв геноцида [Електронний ресурс] // Forum Circassia. Мы за восстановление независимости Черкессии! [веб-сайт]. – 2012. – Режим доступу: <http://Circassia.forumieren.de/1561-topic>. – Назва з екрану (14.01.2012).
38. *Гербель Н.* Вказана праця. – С. 437.
39. Там само. – С. 438.
40. *Дондуков-Корсаков А.М.* Мои воспоминания. 1845–1846 гг./ А.М. Дондуков-Корсаков // Старина и новизна. – Кн. 6. – СПб., 1908. – С. 198.
41. *Ольшевский М.Я.* Кавказ с 1841 по 1866 год / М.Я. Ольшевский // Русская старина. – 1895. – Июнь. – С. 113.
42. Там само. – С. 113-114.
43. *Гербель Н.* Вказана праця. – С. 438.
44. Там само. – С. 440.
45. *Лермонтов М.Ю.* Кавказец... – С. 211.
46. *Гербель Н.* Вказана праця. – С. 441.
47. ВДАЧОН, ф.1359, оп.1, спр. 715, арк. 1.
48. Там само, арк. 13–14, 17, 21 зв.
49. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 159, арк.1.
50. Там само, арк. 8 зв., 94–94 зв.
51. Там само, спр. 333, арк.1.
52. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1298, арк. 1–2.
53. *Гербель Н.* Вказана праця. – С. 441.

## **Моцяка П.П. Кавказька війна генерала Л.П. Рудановського**

У статті простежено життєвий шлях і військова кар'єра випускника Гімназії вищих наук у Ніжині генерал-лейтенанта Леоніда Платоновича Рудановського. Основна увагу звернена на участь у Кавказькій війні у 40–50-х роках ХІХ ст. Зроблено спробу переосмислення постулатів Л.П. Рудановського без звичної героїзації будівничих імперії.

**Ключові слова:** російська армія, війна проти горян, “умиротворення” Кавказу, суспільний обов’язок.

## **Моцяка П.П. Кавказская война генерала Л.П. Рудановского**

В статье исследованы жизненный путь и военная карьера выпускника Гимназии высших наук в Нежине генерал-лейтенанта Леонида Платоновича Рудановского. Основное внимание обращено на участие в Кавказской войне в 40-50-е гг. XIX в. Сделана попытка переосмысления личности Л.П. Рудановского без ритуальной героизации строителей империи.

**Ключевые слова:** российская армия, война против горцев, “умиротворение” Кавказа, общественный долг.

## **Motsiyaka P.P. The general L.P. Rudanovsky's Caucasus war**

The life and military career of the graduate of Nizhyn Higher Sciences Gymnasium general-lieutenant Leonid Platonovych Rudanovskiy are analysed in the article. The main attention is paid to his participation in the Caucasus War in 1840–1850. The author attempts to rethink the person of L.P. Rudanovsky without any heroism of the empire's builders.

**Key words:** Russian army, war against the highlanders, “conciliation” of the Caucasus, public duty.

[надійшло до редакції: 14.01.2012 р.]

УДК 94(092)(477.51)“1852–1920”

Олександр РАХНО  
(Чернігів)

## **Земський лікар А.Г. Розенель: віхи життя та діяльності**

Альфред Германович Розенель (1852–1920) – відомий земський лікар Чернігівщини. Втім, його життєвий шлях і громадська діяльність ще не знайшли висвітлення в історичній літературі. Автори праці “З історії медицини Чернігівщини” А. М. Груша та М. М. Дуля, подаючи розділ “Лікарі-учені, які народилися на Чернігівщині або працюючи своєю пов’язані з нею” [1], зовсім не згадують про нього. Відтак, у сучасній українській історіографії та довідковій літературі інформація про А.Г. Розенеля фактично відсутня. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

А.Г. Розенель народився 22 вересня 1852 р. на Волині у родині чиновника, колезького радника Германа Розенеля римо-католицького віросповідання. Вищу освіту він здобув на медичному факультеті Університету Св. Володимира у Києві, де 30 квітня 1876 р. був “удостоєн степені лекаря” [2].

Службову кар’єру А.Г. Розенель розпочав під час російсько-турецької війни 1877–1878 років, обійнявши 12 січня 1878 р. посаду лікаря в “Киевском местном управлении Общества попечения о раненых и больных воинах в тылу действующей в Турции армии”. За цю діяльність 31 жовтня 1879 р. він був нагороджений знаком “Красного Креста”. Незабаром, 25 вересня 1878 р. він був відряджений до Бессарабської губернії, де його зарахували до складу місцевого губернського правління й відрядили виконувати обов’язки міського лікаря в м. Рені. Проте, вже 25 січня 1879 р. А.Г. Розенель був переведений на посаду Бендерського повітового лікаря [3].

У Бендерах він також довго не затримався, оскільки за розпорядженням одеського генерал-губернатора 18 травня 1879 р. був звільнений з посади за причетність до дія-